

THE STUDY OF BERUNI'S WORKS AS A HISTORICAL SOURCE

Farrukh Soibovich Saidov

Associate Professor, PhD in History

Department of Social Sciences and Humanities

International Innovation University

E-mail: farruxsaidov1982@gmail.com

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Abu Rayhon Beruni, historical source, source studies, chronology, "Osorul-boqiya", "India", ethnography, comparative method, Middle Ages.

Received: 01.06.26

Accepted: 02.06.26

Published: 03.06.26

Abstract: This article systematically analyzes the source-studying significance of the scholarly heritage of the great encyclopedist Abu Rayhon Beruni in studying the history of the Middle Ages. The historical, ethnographic, and chronological data presented in the scientist's fundamental works such as "Chronology of Ancient Nations", "India", and "Al-Qanun al-Mas'udi" are evaluated as primary sources. Beruni's objective approach to reality, his methodology of comparative analysis of calendars, religious beliefs, and social systems of different peoples are highlighted based on archival materials and modern historiographical research.

BERUNIY ASARLARINI O'RGANISH TARIXIY MANBA SIFATIDA

Farrux Soibovich Saidov

Xalqaro innovatsion universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrası

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

farruxsaidov1982@gmail.com

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Abu Rayhon Beruniy, tarixiy manba, manbashunoslik, xronologiya, "Osorul-boqiya", "Hindiston", etnografiya, qiyosiy metod, o'rta asrlar.

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy ilmiy merosining o'rta asrlar tarixini o'rganishdagi manbashunoslik ahamiyati tizimli ravishda tahlil qilingan. Olimning "Osorul-boqiya", "Hindiston" va "Al-Qonunul-Mas'udiy" kabi

fundamental asarlarida keltirilgan tarixiy, etnografik va xronologik ma'lumotlar manba sifatida baholangan. Beruniyning voqelikka xolis yondashuvi, turli xalqlarning taqvimlari, diniy qarashlari va ijtimoiy tuzumlarini qiyosiy tahlil qilish metodologiyasi arxiv materiallari hamda zamonaviy tarixshunoslik tadqiqotlari asosida yoritilgan.

ИЗУЧЕНИЕ ТРУДОВ БЕРУНИ КАК ИСТОРИЧЕСКОГО ИСТОЧНИКА

Фаррух Соибович Саидов

Доцент, доктор философии (PhD) по историческим наукам

Кафедра социально-гуманитарных наук

Международный инновационный университет

E-mail: farruxsaidov1982@gmail.com

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Абу Райхан Беруни, исторический источник, источниковедение, «Памятники минувших поколений», «Индия», этнография, сравнительный метод, Средневековье.

Аннотация: В данной статье систематически анализируется источниковедческое значение научного наследия великого энциклопедиста Абу Райхана Беруни в изучении истории Средневековья. Исторические, этнографические и хронологические данные, представленные в таких фундаментальных трудах ученого, как «Памятники минувших поколений», «Индия» и «Канон Мас'уда», оцениваются как исторические источники. Объективный подход Беруни к действительности, его методология сравнительного анализа календарей, религиозных верований и социальных систем различных народов освещены на основе архивных материалов и современных историографических исследований.

Kirish. Jahon ilm-fani va madaniyati tarixida ilk O'rta asrlar Sharq Uyg'onish davri (IX–XII asrlar) insoniyat intellektual tafakkurining cho'qqisi hisoblanadi. Aynan shu davrda Markaziy Osiyo zaminidan yetishib chiqqan qomusiy olimlar jahon sivilizatsiyasi arxitektonikasini belgilab berdilar. Ushbu yulduzlar turkumining eng yorqin namoyandasi, shubhasiz, Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniydir (973–1048). Beruniy nafaqat tabiiy va aniq fanlar, balki gumanitar fanlar tizimi, xususan, tarix, manbashunoslik, etnologiya, dinshunoslik va tilshunoslik

sohalarida ham o'z davridan bir necha asr o'zib ketgan ilmiy maktab yaratdi [1, 14-b.]. Olim qalamiga mansub bo'lgan va bizgacha yetib kelgan fundamental tadqiqotlar o'rta asrlar dunyosining ijtimoiy-siyosiy munosabatlari, ma'naviy hayoti va madaniy aloqalarini o'rganishda eng ishonchli, xolis va tizimli manba vazifasini o'tab kelmoqda.

Uzoq yillar davomida, xususan, Evrosiyo makonidagi evrotsentrik va sobiq ittifoq davri mafkuraviy tarixshunosligida Beruniy merosi ko'proq uning matematik, astronomik yoki minerallogik kashfiyotlari nuqtai nazaridan baholanib keldi. Uning ijtimoiy-tarixiy qarashlari esa ko'pincha "feodalizm davri mahsuli" sifatida ikkinchi darajaga surildi yoki marksistik dialektika qoliplariga solib talqin qilindi. Vaholanki, Beruniy o'zining tarixiy tadqiqotlarida qo'llagan metodologiya o'sha davr G'arbiy Evropa vizantiyashunosligi yoki arab dunyosi sulolaviy tarixshunosligidan mutlaqo farq qiluvchi, fanlararo sintezga asoslangan yangi yo'nalish edi.

Mustaqillik yillarida o'zbek sharqshunoslik va manbashunoslik maktabi tizimli ravishda Beruniy qo'lyozmalarini milliy davlatchilik, mintaqaviy etnogenez va sotsiokultural jarayonlarning eng xolis guvohi sifatida yangi uslubiy prinsiplar asosida qayta tadqiq etish boshladi [2, 33-b.]. Beruniy asarlarini tarixiy manba sifatida o'rganishning dolzarbligi shundaki, u o'z asarlarida o'zi guvoh bo'lgan yoki qadimiy manbalarda aks etgan voqealarni shunchaki mexanik qayd etuvchi (boshqacha aytganda, oddiy solnomachi) emas, balki ularni falsafiy-mantiqiy va qiyosiy-tanqidiy süzgiçhdan o'tkazuvchi tadqiqotchi sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur ilmiy maqolada mutafakkir asarlarining manbashunoslik xususiyatlari, xalqlarning qadimiy o'tmishini tiklashdagi roli hamda uning manbalarga yondashish metodologiyasining o'ziga xos jihatlari har tomonlama kengaytirilgan holda ilmiy tahlil ob'ektiga aylantiriladi.

Metodlar. Ushbu tadqiqot ishini tayyorlashda tarixiy-xronologik, tizimlilik, qiyosiy-manbashunoslik, germanavtik tahlil, sotsiologik modellashtirish va lingvistik rekonstruksiya metodlarining majmuasidan foydalanildi. Beruniy asarlarining tarixiy-etnografik va manbashunoslik qiymatini aniqlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan nusxalar, shuningdek, dunyoning yirik kutubxonalaridagi (Leyden, Oksford, Istanbul, Parij) nusxalarning akademik tarjimalari va ularga yozilgan sharhlar o'zaro qiyoslab o'rganildi [3, 115-b.].

Tadqiqotda sifat va miqdor ko'rsatkichlarini muvofiqlashtirish usuli qo'llanildi. Xususan, olimning "Osorul-boqiya" asarida keltirilgan turli sivilizatsiyalar taqvimlari va tarixiy voqealar xronologiyasi zamonaviy astronomik va arxeologik ma'lumotlar bilan korrelyatsiya qilindi. "Hindiston" asaridagi ijtimoiy struktura va diniy tizimlar tahlilida strukturali-funksional tahlil

metodi qo‘llanilib, Beruniy yozgan faktlarning bugungi kungi hindshunoslik (indologiya) fanidagi o‘rni aniqlandi.

Tarixiy obidalarni va yo‘qolib ketgan madaniy qadriyatlarni o‘rganishda sivilizatsiyaviy yondashuv prinsipiga tayanildi. Bu orqali Beruniyning matnlarida berilgan har bir tarixiy fakt o‘sha davrning geosiyosiy, mafkuraviy va sotsial-iqtisodiy muhitidan kelib chiqqan holda, zamonaviy tarix fani talablariga mos ravishda xolis baholandi.

Natijalar. Abu Rayhon Beruniy asarlarining mazmuniy ko‘lami va ularning tizimli tahlili shuni ko‘rsatadiki, uning ilmiy merosi bir qator gumanitar fanlar uchun fundamental tayanch hujjat vazifasini o‘taydi. Quyida ushbu asarlarning tarixiy manba sifatidagi ahamiyati aniq yo‘nalishlar va misollar kesimida tahlil qilinadi.

1. “Osorul-boqiya anil-qurunil-holiya” – Qadimgi dunyo sivilizatsiya-larining xronologik ensiklopediyasi. Beruniy o‘zining ushbu asarini 1000-yil atrofida, Gurgan shahrida, ziyoli va ma’rifatparvar hukmdor Qobus ibn Vushmgir saroyida yozib tugatgan. Bu asar insoniyat tarixidagi ilk va mukammal tarixiy xronologiya hamda kalendarlar tizimiga bag‘ishlangan tadqiqotdir. Beruniy unda qadimgi forslar, sug‘diylar, xorazmiylar, yunonlar, rimliklar, yahudiylar, suriyaliklar, nasroniylar, qadimgi majusiylar, xristianlar va musulmonlarning vaqt hisoblash tizimlarini, yil boshlanishlarini va bayramlarini qiyoslaydi.

Matn tahlili shuni ko‘rsatadiki, agar asarning umumiy hajmini shartli ravishda foiz hisobida taqsimlasak, uning 35 foizga yaqin qismini bevosita Markaziy Osiyoning islomgacha bo‘lgan xalqlari (sug‘diylar va xorazmiylar) tarixi va madaniyati tashkil etadi [4, 62-b.]. Bu ma’lumotlar fan uchun unikal xarakterga ega. Chunki VIII asrda arab xalifaligi sarkardasi Qutayba ibn Muslim Xorazmni zabt etganda, mahalliy xatiblar, olimlar va tarixiy bitiklarni yo‘q qilib tashlagan edi. Beruniy ushbu yo‘qotilgan tariqni tirik qolgan keksa avlod vakillarining og‘zaki guvohliklari va yashirin saqlangan qadimiy parchalar asosida qayta tikladi.

U xorazmiy va sug‘diylarning 12 oylik va 30 kunlik nomlarini, ularning har bir kuniga to‘g‘ri keladigan diniy va dehqonchilik bayramlarini (masalan, Ajj‘or, Ajj‘or-kand, Nomus kabi bayramlar) aniq yozib qoldirgan. Agarda Beruniy ushbu xronologik jadvallarni va ularning tavsifini yozib qoldirmaganida, bugungi kunda Markaziy Osiyo xalqlarining islomgacha bo‘lgan davrdagi ma’naviy va astronomik tafakkuri haqidagi bilimlarimiz tubdan kemtik bo‘lib qolar edi.

2. “Kitob al-Hind” – Ilk antropologik va sotsiologik manba. Sulton Mahmud G‘aznaviyning Hindistonga qilgan harbiy yurishlarida qatnashgan Beruniy (XI asrning dastlabki o‘n yilliklari) ushbu mamlakatni qurol kuchi bilan emas, ilm kuchi bilan zabt etdi. Uning 1030-yilda yozilgan “Hindiston” asari dunyo fanida indologiya (hindshunoslik) va sotsial antropologiyaning

tugʻilishiga sabab boʻldi. Beruniy bu asarni yozish uchun sanskrit tilini mukammal oʻrgandi, hindlarning “Veda”, “Puranalar” dostonlarini, “Patandjali” falsafiy matnlarini, Maxabxaratani bevosita asl nusxada oʻqidi.

Asar matnida hind jamiyatining ijtimoiy stratifikatsiyasi (tabaqalanishi) shunday mukammal tahlil qilinganki, undagi maʼlumotlar bugungi kunda ham oʻrta asrlar Hindiston sotsiologiyasining asosi hisoblanadi. Beruniy tabaqalarni toʻrtta asosiy kastaga ajratib koʻrsatadi: brahmanlar (ruhoniylar), kshatriylar (jangchilar), vaishyalar (dehqon va hunarmandlar) hamda shudralar (xizmatkorlar) [5, 84-b.].

Olim faqatgina bularni sanab oʻtmay, har bir tabaqaning huquqiy maqomini, ularning jazo tizimidagi farqlarini (masalan, bir xil jinoyat uchun brahmanga qanday va shudraga qanday jazo berilishi) huquqiy manba sifatida ochib beradi. Shuningdek, u kastadan tashqaridagi aholi — antiyajalar (pariyalar) guruhini va ularning kasbiy turlarini (etikdoʻzlar, toʻquvchilar, sayyoh daryo odamlari) ham matnga kiritganki, bu oʻsha davr Hindistonining demografik va kasbiy manzarasi haqida toʻliq tasavvur beradi.

3. “Al-Qonunul-Masʼudiy” va Tarixiy Geografiya. Gʻazna shahrida Sulton Masʼud Gʻaznaviyga bagʻishlab yozilgan ushbu ulkan astronomik asar tarkibida keltirilgan geografik jadvallar tarixiy geografiya uchun unikal manbadir. Beruniy unda dunyoning turli iqlimlarida joylashgan 1000 dan ortiq yirik shahar, qalʼa va geografik punktlarning koordinatalarini (kenglik va uzoqlik darajalarini) matematik aniqlikda beradi.

Ushbu raqamli koordinatalar zanjiri tahlil qilinganda, Oʻrta asrlardagi Buyuk Ipak yoʻli yoʻnalishlari, shahar sivilizatsiyalarining tarqalish areali va geosiyosiy chegaralarni aniqlash imkoni tugʻiladi [1, 98-b.]. Masalan, Amudaryoning qadimgi oʻzanlari (Kaspiy dengiziga oqishi — Oʻzboy oʻzani) va uning atrofidagi aholi punktlarining koʻchish dinamikasi, Xorazm, Sugʻd, Gʻozon, Seyiston va Shimoliy Hindiston shaharlarining joylashuvi Beruniy bergan koordinatalar yordamida bugungi kunda tarixiy-geografik xaritalarga aniq tushirilmoqda.

4. “Kitob al-Jamohir fi maʼrifat al-javohir” – Iqtisodiy munosabatlar va savdo tarixi manbasi. Olimning umrining oxirlarida yozgan mineralogiyaga oid ushbu asari shunchaki toshlar haqida emas, balki XI asrdagi xalqaro savdo, valyuta munosabatlari, metallurgiya va narx-navo tizimi haqidagi mukammal iqtisodiy-tarixiy manbadir. Beruniy asarda qimmatbaho toshlar va metallarning (oltin, kumush, mis, temir) turli oʻlka va bozorlardagi narxlarini, ularning ogʻirlik oʻlchov birliklarini (misqol, dirham, dinor) solishtiradi.

Asar matnida keltirilgan misollar orqali g'aznaviy, somoniy va buvayhiylar davlatlaridagi pul-kredit munosabatlari, tanga pullarning tarkibidagi metall foizlarining o'zgarishi (inflyatsiya jarayonlari) haqida qimmatli xulosalar chiqarish mumkin [6, 112-b.].

Muhokama. Abu Rayhon Beruniyning tarixiy manbashunoslik va tarixshunoslik fanlari rivojiga qo'shgan eng katta hissasi uning mutlaqo yangi, ob'ektiv va qiyosiy-tanqidiy metodologiyani yaratganligidadir. G'arb va Sharq olimlari (masalan, E.Zaxau, V.Bartold, X.Hasanov, S.Tolstov) Beruniy ilmiy metodini tahlil qilib, uni o'z davrining eng xolis va ilmiy prinsiplarga sodiq tadqiqotchisi deb tan olganlar.

O'rta asrlardagi an'anaviy tarixchilar (masalan, arab solnomachilari yoki saroy tarixchilari) voqealarni faqat bitta diniy yoki hukmdor mafkurasi nuqtai nazaridan yozgan bo'lsalar, Beruniy fanlararo yondashuv (interdisiplinar) metodini qo'lladi. U tarixiy voqeani aniqlashda astronomiya, matematika va filologiya yutuqlaridan foydalandi. "Osorul-boqiya" asarining birinchi bobidayoq u tarixiy manbalar bilan ishlashning beshta oltin qoidasini shakllantirib beradi [4, 18-b.].

Ushbu qoidalar bugungi kungi zamonaviy manbashunoslik va matnshunoslik fanining ham fundamental qoidalari hisoblanadi. Beruniyning "Hindiston" asarida hind dinlari va falsafasini islom tasavvufi va qadimgi yunon falsafasi (Platon, Aristotel qarashlari) bilan qiyoslashi jahon fanida qiyosiy dinshunoslik (comparative religion) faniga asos soldi [5, 142-b.]. Olim hindlarning sig'inish odatlarini bayon qilganda ularni kamsitmaydi yoki "kofirlik"da ayblamaydi, balki buni ularning sivilizatsiyaviy rivojlanish qonuniyati va iqlimiy sharoitlari mahsuli sifatida tushuntiradi. Bu esa o'sha davr uchun, ya'ni diniy urushlar va g'azavotlar avj olgan XI asr muhiti uchun misli ko'rilmagan bag'rikenglik (tolerantlik) va ilmiy jasorat namunasi edi.

Shuningdek, Beruniy asarlari filologik va lingvistik manba sifatida ham ulkan qiymatga ega. U o'z kitoblarida yo'qolib ketgan qadimgi xorazmiy, sug'diy va eski turkiy so'zlarni, o'simlik va dorivor giyohlarning turli tillardagi muqobillarini ("Kitob as-Saydana fit-tibb" asarida) keltirib o'tadiki, bu Markaziy Osiyo xalqlari til tarixini (glottogenezini) o'rganishda eng qimmatli hujjatli asboblardan biri hisoblanadi [7, 88-b.].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi o'rta asrlar jahon tarixi va madaniyatini o'rganishda eng yirik va ishonchli tarixiy manba bo'lib xizmat qiladi. Amalga oshirilgan manbashunoslik tahlillari asosida quyidagi yakuniy xulosalarni shakllantirish mumkin:

Birinchidan, Beruniyning "Osorul-boqiya" asari Markaziy Osiyoning islomgacha bo'lgan davri xronologiyasi va qadimgi bayramlarini tiklashda yagona o'rinbosarsiz manba hisoblanadi.

Ikkinchidan, mutafakkirning "Hindiston" asari nafaqat tarixiy, balki dunyodagi ilk tizimli etnografik va diniy-qiyosiy manba bo'lib, u Janubiy Osiyo xalqlari o'rta asrlar ijtimoiy tuzumini o'rganish poydevoridir.

Uchinchidan, olimning asarlarida qo'llanilgan obyektivlik, qiyosiy-tanqidiy tahlil va matematik aniqlik prinsiplari zamonaviy tarix fani metodologiyasini boyitishda hamon dolzarb ahamiyatga ega. Beruniy asarlarini yangi topilgan qo'lyozma nusxalari va zamonaviy tarjimalar kontekstida o'rganish kelgusida ham manbashunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ahadova M. Abu Rayhon Beruniyning tarixiy va geografik qarashlari. – Toshkent: O'zbekiston, 1973. – 120 b.
2. Yo'ldoshev Sh. Sharq Renessansi davri manbashunosligi va metodologiyasi masalalari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2011. – 195 b.
3. Sulaymonova F. Sharq va G'arb (Qadimgi va o'rta asrlar madaniy aloqalari). – Toshkent: O'zbekiston, 1997. – 320 b.
4. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. I tom: Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. / Tarjimon: A.Rasulov. – Toshkent: Fan, 1968. – 480 b.
5. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. II tom: Hindiston. / Ma'sul muharrir: A.Sodiqov. – Toshkent: Fan, 1965. – 512 b.
6. Abu Rayhon Beruniy. Kitob al-Jamohir fi ma'rifat al-javohir (Mineralogiya). / Ruscha tarjimasi: A.Belenskiy. – Moskva: Nauka, 1963. – 350 s.
7. Karimov U.I. Beruniyning "Saydana" asari va uning tibbiyot tarixidagi o'rmi. – Toshkent: Fan, 1982. – 165 b.
8. Bartold V.V. Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya. Sochineniya. Tom I. – Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literaturi, 1963. – 760 s.
9. Tolstov S.P. Drevniy Xorezm: Opit istoriko-arxeologicheskogo issledovaniya. – Moskva: MGU, 1948. – 352 s.
10. Saidov A. Beruniyning sotsiologik va huquqiy qarashlari: Tarixiy tahlil. – Samarqand: Sug'diyona, 2003. – 160 b.